

Osmanlı Arşiv Belgelerinin Günümüze Ulaşmasının Nedenleri: Kâğıt, Mürekkep ve Cilt Özellikleri

Doç. Dr. Şekibe Nihal Somer

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

Özet

Osmanlı Devleti'nde arşivciliğe ve kayıtlara çok önem verilmiştir. Devletin her kademesindeki yazışmalar mutlaka defterlere kaydedilmiş, defterler ve belgeler müsveddeleri de dâhil büyük bir duyarlılıkla korunmuştur.

İçerisinde yaklaşık 600 yıl önce yazılmış belgelerin bulunduğu bu malzemenin varlığını sürdürmesinin ana nedeni Devletin, gerek kayıtların tutulmasına ve korunmasına gerekse kayıtları oluşturan unsurlara verdiği değer ve önemdir. Üzerine kayıt tutulan kâğıtların nitelikleri ve gördüğü işlemler, yazıların yazıldığı mürekkebin kalitesi, defter formundaki belgelerin ciltlerinin yapım tekniği ve kullanılan malzemelerin de kayıtların uzun ömürlü olmasında dikkate değer olumlu katkıları olmuştur. Savaş, yangın, doğal afet ve depolar arası taşınma gibi çoğu elde olmayan nedenlerle bazı kayıplar olmuş, ancak büyük çoğunluğu günümüze kadar ulaşmıştır.

Anahtar Sözcükler: Kâğıt, İslam kâğıdı, aharlama, mühreleme, mürekkep, cilt.

JEL Sınıflandırması: N15, M41, M48.

Abstract (A Study of Paper, Ink, and Binding Features of Ottoman Archival Documents)

Archival studies and records were very important in the Ottoman Empire. Correspondences at all levels of the state have absolutely been recorded in registries and all of the records including their drafts have very sensitively been preserved.

The main reason for this material to sustain its existence, including records written approximately 600 years ago, is the importance State has given to record keeping and preserving as well as the elements that make up the records. Besides,

(*) *Bu bildiri, 19-22 Haziran 2013 tarihlerinde İstanbul'da organize edilen III. Balkanlar ve Ortadoğu Ülkeleri Muhasebe ve Muhasebe Tarihi Konferansı'nda sunulmuştur.*

the quality of the papers onto which records are being kept and the processes they go through, the quality of the ink used in writing, the binding technique and the materials used has had a significant positive contribution to records being long-lived. Some of the material has been lost due to reasons beyond control such as war, fire, natural disasters and moving the material between repositories, however, most of them reached until the present day.

Key Words: Paper, Islamic paper, sizing, burnishing, ink, bookbinding.

JEL Classification: N15, M41, M48.

1. Giriş

Osmanlı Devleti'nde kayıtlar, gerek merkezi devlet dairelerinde gerekse taşra teşkilatlarında düzenli bir şekilde tutulmuştur. Seferlerde de kayıtların aksatılmaması için Divan-ı Hümayun'daki çeşitli büroların görevlileri gerekli defterleri de yanlarına alarak orduyla birlikte seferlere katılmışlardır. Kayıtların her ne sebeple olsun zayi edilmemesi için cezaî sorumluluklar getirilmiştir (Genç ve diğerleri, 2010, s. XXVII -XXVIII).

Devlet kayıtlarının tutulmasında çok ve türlü cinslerde ithal kâğıtlar kullanılmıştır. İthal edilmesi ve dolayısıyla çok kıymetli olması nedeniyle de tutumlu kullanılmıştır. Önemli belgeler daha kaliteli ve bu nedenle daha pahalı olan kâğıtlara, normal belgeler orta kalitedekilere, müsveddeler ise en ucuzlara yazılmıştır (Kütükoğlu, 1993, s. 29).

Kâğıtların doğrudan yazı yazmaya elverişli olmaması nedeniyle Osmanlılar, gerek devlet dairelerinde gerekse yazma eserlerde kullanılacak kâğıtları birtakım işlemlerden geçirerek onları, hem daha kolay yazı yazılabilecek hem de ömrü daha uzun olabilecek duruma getirmişlerdir. "Kâğıdın terbiye edilmesi" denilen bu işlemler, bunu meslek edinenler tarafından yapıldığı gibi, kâğıt satan dükkânlarda ve bazı hattatlar tarafından kendine özgü usullerle de yapılmış, bu alanda sanatkârlar yetişmiştir.

Yazılarda genellikle siyah "is mürekkebi" kullanılmıştır, ancak renkli ve altın mürekkeplerinin kullanıldığı eserler ve belgeler de bulunmaktadır. Hazırlanması uzun ve zahmetli olsa da mürekkebin kalitesinden ödün verilmemiştir. Hem farklı amaçlar için kullanılacak mürekkeplerin kalite standardını belirleyen, hem de görevlendirdiği kişilerce uygunluğunun

denetleneceğini bildiren Nizamname (BOA. A.DVN. 25/24), Devletin mürekkep ve yapımına ne denli önem verdiğinin açık bir göstergesidir.

Doğunun en eski sanatlarından biri olan ‘dericilik’, Osmanlı Dönemi’nde büyük ilerleme göstermiştir. Edirne, İstanbul, Konya, Trabzon, Tokat-Şarköy, Diyarbakır, Urfa gibi İmparatorluğun birçok şehrinde mükemmel nitelikte ve türlü renklerde deriler üretilmiştir. Dericiliğin gelişmesi, ciltçiliğin gelişmesini de beraberinde getirmiş ve ciltçilik bir sanat dalı haline gelmiştir (Çığ, 1971, s. 8-9).

Türk kitap kapları Anadolu’daki ilk örneklerini Selçuklular ve Beylikler döneminde, ilk kendine özgü özellikler taşıyan örneklerini ise XV. Yüzyıl ortalarında vermiştir (Tanındı, 1993, s. 422). Bu yüzyılda siyasi ilerlemelerin yanı sıra, sanat alanında da büyük gelişmeler yaşanmıştır. XVI. Yüzyılda ciltçiler, diğer sanatkarlar gibi, Osmanlı Sarayı’nda teşkilatlanmıştır (Çığ, 1971, s. 14). İlerleme ve gelişmeler takip yüzyıllarda da sürmüş, cilt kapaklarına türlü malzemeler kullanarak yapılmış devrine göre farklı motiflerden oluşan çeşitli üsluplarla sanat eseri niteliğinde bezemeler yapılmıştır¹. Hat, tezhip, minyatür, cilt, ebru, kat’ı gibi geleneksel sanatların içinde yer aldığı, usta sanatçıların hünerlerinin birbirini bütünlendiği bu sanat eserleri arşiv ve kütüphanelerimizin en değerli koleksiyonları içerisinde yerlerini almıştır.

Osmanlı Döneminde gelişen geleneksel sanatlar ve kâğıt işlemeciliği arşiv belgelerinde de etkisini göstermiştir. Bu bağlamda, bu çalışmada, kayıtları oluşturan ve onların ömrüne etki eden unsurlar ve Devletin onlara verdiği önem ele alınmıştır. Yüzyıllar itibariyle belgelerdeki doğu ve batı kâğıtları incelenmiş, bazılarının filigranları verilmiştir. Kullanılan kâğıtların nitelikleri ve terbiye yöntemlerinden, mürekkepleri ve ciltlerinden ana hatlarıyla söz edilmiş, terbiye ve mürekkep yapım yöntemlerine ilişkin bazı örnekler sunulmuş ve tüm bunların kayıtların günümüze kadar ulaşmasını ne nedenli etkilediği açıklanmaya çalışılmıştır.

¹ Türk kitap kaplarının gelişimi ve üsluplarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Çığ, 1971; Tanındı, 1993; Raby and Tanındı, 1993; Özen, 1998.

2. Osmanlı Döneminde Türkiye’de Kullanılan Kâğıtlar

2.1. İthal Kâğıtlar

Osmanlı Döneminde Türkiye’de kullanılan kâğıtlar, Avrupa’da kâğıt fabrikaları kurulup gelişinceye kadar doğudan daha sonra da hem doğudan hem de Avrupa’dan ithal edilmiştir. Günümüzde kullandığımız kâğıdın ilk defa M.S. 105 yılında Çin’de icat edildiği kabul edilmektedir. O dönemde Çinlilerin denetiminde olan Kore (MÖ 108-MS 210) , onların vasıtasıyla da Japonya (4. yüzyılda) kâğıt ve kâğıt yapımı ile tanışmıştır (Bloom, 2003, s. 66). Orta Asya’da günümüzdeki anlamıyla kâğıdın üretimi ve kullanımı ise 3. yüzyılda Semerkant’ta başlamış² ve yaklaşık 200 yıl gibi kısa bir süre içerisinde önce İran, Irak, Suriye ve Mısır’a daha sonra da Kuzey Afrika ve İspanya’ya kadar yayılmıştır (Bloom, 2003, s. 73). 793-794’te Bağdat’ta kâğıthane kurulmuş, yine aynı tarihte Şam’da, 900’de Kahire’de kâğıt üretimi, 1100’de İstanbul’da (Bizans) kâğıt kullanımı başlamıştır (Kâğıtçı, 1936, s. 32; Ş. Tekin, 1993 s. 28, Hunter: 1978, s. 472). Kâğıdın Avrupa’ya geçişi ise, Müslümanların Kuzey Afrika ve İspanya’ya geçişinden sonra gerçekleşmiş ve 1100’lerde İspanya’da Valensia-Xativa (Şatiba), Toledo şehirlerinde Müslümanlar tarafından Avrupa’da ilk kâğıt değirmenleri kurulmuştur. Kâğıt endüstrisini iyice geliştiren İspanya ürettiği kâğıtları 1150’lerden itibaren doğuya ve batıya ihraç etmiştir. Daha sonra İtalya’da Fabriano (1276) ve Bolonya’da (1293) kâğıt değirmenleri kurulmuş, filigran ise 1282 yılında Avrupa’da ilk kez Fabriano’da üretilen kâğıtlara işlenmiştir. İtalya’da değirmenlerin kurulması ve kâğıt sanayisinin gösterdiği inanılmaz gelişme İspanya ve Kuzey Afrika kâğıdının sonunu hazırlamış ve daha önce kâğıt ihtiyacını doğudan ve İspanya’dan karşılayan Avrupa, İtalya’dan kâğıt

2 Genelde kaynaklarda Semerkantlıların kâğıtçılığı 751 tarihinde Çinliler ile Semerkantlılar arasındaki Talas Meydan Muharebesi sonucu esir düşen Çinli kâğıtçılardan öğrendiği ve kâğıt imalatının bu tarihten itibaren başladığı belirtilir. Oysa Semerkant’ta 751 tarihinden önce de ipek kozasından yazı sayfası (*kagat* ismi verilerek) imal ediliyordu ve ilk imalathane VII. yüzyılda (652’de) Semerkant’ta kurulmuştur (Kâğıtçı, 1936, s. 31).

almaya başlamıştır (Bloom, 2003, s. 273-274; Tekin, 1993, s. 28; Ersoy, 1963, s. 14). İtalya'dan sonra Avrupa'da ilk kâğıt imali ve kurulan kâğıthaneler şöyle sıralanabilir: Fransa (1348), Almanya (1390), İsviçre (1400-1411), Belçika (1407), İngiltere (1495), Polonya (1491), İsveç (1532), Danimarka (1540), Rusya (1576), Hollanda (1586) (Kâğıtçı, 1936, s. 38-40; Hunter, 1978, s. 475-480).

Bu durumda 12. yüzyılın ortalarında Avrupa'da ilk kâğıt fabrikası kuruluncaya kadar hem Avrupa hem de Türkiye'de kullanılmış olan kâğıtlar doğu kaynaklıdır. 13. ve 14. yüzyıllarda da şüphesiz doğu kâğıtları kullanılmıştır, ancak bu yüzyılda batı kaynaklı kâğıt kullanımı ile ilgili arşiv belgelerine dayalı bir kanıt elde edemedik³.

15. yüzyılda hem doğu hem de batı kâğıtları kullanılmıştır. Bunu Osmanlı Arşivi'ndeki defterler üzerinde yaptığımız çalışmada incelediğimiz yaklaşık aynı tarihleri kapsayan iki defterden anlıyoruz. Bunlardan, H.837-859 (1433-1455) tarihli MAD. 231 numaralı defter filigranlı (bkz. Ek: 1) batı kâğıdına, H.847-858 (1443-1454) tarihli MAD. 525 numaralı defter filigransız doğu kâğıdına yazılmıştır. 14. yüzyıla ilgili olarak ise Ersoy'un "15. yüzyılda batı kâğıtlarının yurdumuzda kullanılmış olması, Avrupa'dan kâğıt ithalatının 14. yüzyıl ortalarında başlamış olacağı izlenimini vermektedir" düşüncesine katılıyoruz (Ersoy, 1963, s. 19).

16. yüzyıla ait incelediğimiz defterler arasında doğu kâğıtlarına yazılmış defterlere rastlayamadık. İncelediğimiz defterlerin hepsi filigranlı kâğıtlara yazılmıştır ve bunlardan filigranını çizebildiğimiz iki tanesi H.904 (1499) tarihli KK. 697 ve H.999 (1590) KK. 341 numaralı defterlerdir. 15. ve 16. yüzyılların sonlarına ait bu defterlerin filigranları Ek: 2 ve 3'de verilmiştir. 16. yüzyılda doğu kâğıtlarının arşivlerde de kullanılmış olduğunu

3 Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren oluşan belgeler o dönemde başkent olan Bursa'da toplanmış, ancak bu belgeler Timur istilasında yok edilmiştir. Bu nedenle de Arşivde Fatih Sultan Mehmet dönemi belgeleri birkaç ferman, vakfiye ve mülkname ile sınırlıdır (Genç ve diğerleri, 2010, s. XXIX). Bunun içindir ki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgeleri kapsayan çalışmamızda 13 ve 14. yüzyıllarda Batı kâğıtlarına yazılmış belgeye rastlayamadık.

Ersoy'un Topkapı Sarayı'nda yaptığı çalışmaya dayanarak söyleyebiliyoruz. Sözünü ettiğimiz çalışmada incelenen 1505 tarihli Enderun Hazinesi defterinin filigranlı bir defter olması ve bu defterde yazılmış olan mevcut kâğıtlar listesinde doğu kaynaklı kâğıtların isimlerinin geçmesi bize 16. Yüzyılda Saray'da hem doğu hem de batı kaynaklı kâğıtların aynı zamanda kullanıldığını göstermektedir (Ersoy, 1963, s. 15-16). 16. yüzyılda (1541-1599) yaşamış, Osmanlı Devletinde çeşitli görevlerde bulunmuş, sayısı elli beşe ulaşan eser meydana getirmiş hattat Mustafa Âlî'nin 1587'de yazdığı eseri "Menakıb-ı Hünerveran"da 16. yüzyılın sonlarına doğru kullanılmakta olan doğu kaynaklı kâğıt cinsleri kalite açısından düşükten yükseğe şöyle verilmiştir (Mustafa Âlî, 2012, s. 11)⁴:

– *Haşebî*

– *Dımışkî*: (Şam kâğıdı)

– *Semerkandî*: Semerkant'ta üretilen Buhara kâğıdı da denilen, koyu renkte ve kabaca olan bu kâğıdın üzerinde iğne ile delinmiş izlenimi uyandıran delikler bulunurdu, ancak çok sağlamdı. Yapıştırıldığı zaman çok gevşeyerek genişlediği için levhalarda az kullanılmıştır. Aharlandığı zaman düzeltme yapmaya çok uygun bir duruma gelir.

– *Devletâbâdi/Hind âbâdisi*: Hindistan'ın Devletâbâd şehrinde üretilen bu kâğıt, en çok beğenilen kâğıtlardandır.

– *Hatayî*: Üzerine rahatça yazı yazılabilen, buna karşın kısa sürede kırılğan hale gelen bir kâğıt türüdür. Bu olumsuz yönü anlaşıldıktan sonra kullanılmamıştır, ancak daha önce yazılmış nadir eserler parça parça kırılmıştır.

– *Âdilşâhî*

– *Hariri-î Semerkandî*: Semerkant'ta üretilen, ipekten yapılan bir türdür.

– *Hindî*

– *Nizâmşâhî*

4 Kâğıtlara ilişkin bilgiler aynı eser ile Sertoğlu ve Derman'ın makalelerinden alınmıştır (Sertoğlu, 1957, s. 181; Derman, 1968a, s. 339-340).

- *Kasımbegî*/Kasım Beyi
- *Hariri-î Hindî*: ipekten yapılan bir tür Hint kağıdıdır.
- *Gûnî -i Tebrizî*: İran’da üretilen ve şekerrenkte (açık sarı ile krem rengi arası) olan bir türdür.
- *Muhayyer*: İran’da üretilen ve şekerrenkte olan bir türdür.

Yine aynı eserde verilen Farsça şiir kıtasında, bütün ülkelerin en iyi kâğıdı Şam’dan, Bağdat’tan ve Hindistan’dan temin ettiği, daha sonra da Semerkandî’nin beğenildiği, Diyarbakır’dan da güzel kâğıt geldiği, diğer kâğıtların ise samanlı, kuru, mayasız ve kokulu olduğu bildirilmiştir.

16. yüzyılın sonlarına yaklaşırken kullanılan doğu kâğıtlarının 17. yüzyılda da kullanıldığını söyleyebiliriz. Bizim incelediğimiz belgelerde doğu kâğıtlarına rastlayamadık. Ancak, Ersoy’un Topkapı Sarayı’nda incelediği 1640–1641 tarihli Narh Defterinde o dönemde kullanılmakta olan doğu kâğıtlarının fiyatlarının verilmiş olması (Ersoy, 1963, s. 17), bu yüzyılda doğu kâğıtlarının da arşivde kullanılmış olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Bu yüzyılda batı kâğıtlarının kullanılmış olduğunu, yüzyılın baş, orta ve sonuna ait incelediğimiz Kamil Kepeci Tasnifine ait H. 359 numaralı 1019 (1610) tarihli, 7276 numaralı H. 1075 (1664) tarihli, 2300 numaralı H. 1077 (1666) tarihli, 2316 numaralı H. 1104 (1692) tarihli defterlerin filigranlı olmaları göstermektedir. Bunlardan ikisinin filigranı Ek: 4 ve 5’te verilmiştir.

17.yüzyıldan itibaren arşivde kullanılan kâğıtların büyük çoğunluğunun batıdan ithal edilmiş olduğu düşüncesindeyiz. Böyle düşünmemizin nedeni, bu yüzyıldan itibaren incelediğimiz defter ve belgelerin büyük çoğunluğunun süzgeç çizgilerinin ve filigranlarının olmasıdır. Arşivde batı kâğıtlarının daha fazla kullanılmış olmasında, Osmanlı Devleti’nin kuruluş aşamasını tamamlamasını takip eden yıllarda kâğıt ihtiyacının gittikçe artması, Avrupa kâğıtlarının fiyatlarının ucuzlaması ve Osmanlı Devleti’nin daha önce kâğıt ithalatı yaptığı doğu kaynaklarının giderek azalmasının etkili olduğu

kanısındayız⁵. Ayrıca, çalışmamızın bir sonraki bölümünde söz edileceği gibi, 19. yüzyıla gelinceye kadar Türkiye’de kurulan kâğıt fabrikaları, hatta bu yüzyılda kurulanlar Avrupa ile ekonomik olarak rekabet edemediği için uzun süreli çalışmamıştır ve sonuçta ihtiyacı Türkiye’de üretilenlerle karşılamak da mümkün olmamıştır.

18. yüzyılda da yine ithal kâğıtları kullanılmıştır. Bu yüzyıla ait defterlerden KK. 3981 numaralı H. 1116 (1704) tarihli, KK. 4005 numaralı H. 1169 (1755) tarihli, D.BŞM.CBL. 18003 numaralı H. 1209–1212 (1794–1797) tarihli defterler filigranlıdır ve 18003 numaralı defterin filigranı Ek: 6’da verilmiştir. İncelediklerimiz arasında filigransız doğu kâğıdına rastlanmamıştır.

İncelediğimiz 19. yüzyıl belgelerinde ise ya süzgeç çizgili filigranlı veya makine yapımı filigran veya yazılarla ticari markaların işlendiği kâğıtlar kullanılmıştır. Bunlardan KK. 2400 numaralı H. 1242 (1826) tarihli defterin filigranı Ek: 7’de, 192 numaralı (001: 3/1) makine yapımı haritanın ticari markası Ek: 8’de verilmiştir. Yine aynı yüzyıla ait filigranlı bir belge olan C.AD. 34/2022 numaralı ve 1245 Zilhicce 05 (28 Mayıs 1830) tarihli belgede, kâğıtçı esnafından Elhâc Hüseyin Ağa b. Mustafa Efendi’nin terekesinden çıkan eşyaların, kâğıtçı dükkânındaki malzemelerin listesi verilmektedir. Terekede yazan kâğıt isimleri şunlardır: hünkârî kâğıt, battal, mühreli battal, telhis, mühreli telhis, İstanbul kâğıdı, elvan İstanbul kâğıdı, mühreli Alikurna, mühreli damga kâğıt, ay damga kâğıt, mühreli ay damga kâğıt, kuş damga kâğıt, kuş damga aslan, üç yeledi, aharlı aslan, âbâdî kâğıt. Bunlar arasında bulunan ‘telhis’, ‘İstanbul’, ‘aydamga’ ve ‘battal’ın İstanbul Beykoz Kâğıt

5 Jonathan M. Bloom (2003); 18. yüzyılda Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika gibi bazı Müslüman bölgelerde ekonomik olarak rekabet edemedikleri için kâğıt üretimine son verildiğini ve kâğıt gereksinimlerinin Avrupa’dan karşılandığını (s. 283); 1500’de hala çok güzel kâğıt üreten İranlıların ise birkaç yüzyıl içerisinde Avrupa ve özellikle Rusya’dan yapılan ithalata boyun eğdiklerini bildirmektedir (s. 284). Bloom’un belirttiği bu durum bizim, Devletin artan ihtiyacının büyük bölümünün batıdan ithal edilmesinde, Osmanlı Devleti’nin kâğıt ithalatı yaptığı doğu kaynaklarının giderek azalmasının ve Avrupa kâğıtlarının daha ucuz olmasının etkili olduğunu düşünmemize neden olmuştur.

fabrikasından gelmiş olabileceğini⁶, ‘Alikurna’nın batıdan⁷, ‘âbâdî’nin ise doğudan geldiğini belirtebiliriz⁸. Bu durumda 19. yüzyılda (1830’larda) İstanbul’da doğu ve batı kaynaklı kâğıtların yanı sıra Türkiye’de üretilen kâğıtların da kullanıldığını söyleyebiliriz.

Yine aynı yüzyılın ortalarında (1850’lerde) İstanbul’da kullanılan kâğıt cinslerini, zamanın kâğıtçı ve mücellitlerinden olan Safvet Efendi’nin defterine yazdığı kâğıt isimlerinden anlıyoruz (Kâğıtçı, s. 223-227)⁹ ve bu isimlere dayanarak kâğıdı kullanılan ülkeler arasında İtalya, Hollanda ve İngiltere’nin yer aldığını söyleyebiliyoruz.

19. yüzyılın sonlarında kullanılan kâğıtların örneklerini ise Hazine-i Hassa Defterlerinden H. 1304 (1886) tarihli ve 25364 numaralı defterde gördük. Bu defterde toplam 94 adet dönemin kâğıt ve zarf örnekleri bulunmaktadır. Örnekleri incelediğimizde bunların çoğunluğunun makine yapımı, bir kısmının başlıklı veya renkli çizgili olduğunu, diğer bir kısmında da süzgeç çizgileri ve yazı filigranları bulunduğunu gözlemledik. Bu defterde bulunan bazı örnekler Ek: 9’da verilmiştir.

2.2. Osmanlı Döneminde Türkiye’de Kâğıt Üretimi

Osmanlı Dönemi Türkiye’sinde, ithal kâğıtların yanı sıra, şüphesiz yerli kâğıtlar da kullanılmıştır. Bunlar hakkında bir şeyler söyleyebilmek için

6 Bu kâğıt cinsleri, 1245 yılında çalışan durumda olan bu fabrikada üretilen cinsler arasındadır (bkz. bu çalışma Bölüm 2.2.).

7 Akdeniz’in hangi limanından getirilirse getirilsin Avrupa’dan deniz yoluyla gelen her türlü kâğıda, İtalya’nın ‘Licorno’ limanının okunuşu (likorno) değiştirilerek ‘Alikurna’ ismi verildiği (Ünver, 1962, s. 740-741) için bunların Avrupa’dan geldiği anlaşılmaktadır.

8 Allahabad veya Hindistan’da yapılan ipek kâğıtlar, ‘âbâdî’ veya ‘Hind âbâdîsi’ olarak anılırdı (Ünver, 1962, s. 740).

9 Mehmet Ali Kâğıtçı, Safvet Efendi’nin defterine yazdığı kâğıt isimlerini liste halinde vermiştir. Bu listede bazı kâğıtların isimlerinden (‘Venedik battal’, ‘Venedik fistukisi’, ‘Alikurna’, ‘yaldızlı İngiliz’, ‘boyalı Felemenk’ gibi) batı kaynaklı, bazılarının isimlerinden (‘ince Hind âbâdîsi’, ‘Buhara’ gibi) ise doğu kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır.

Ülkemizde kurulan kâğıt fabrikalarına bakıldığında, kesin olarak bilinen ilk fabrikanın 1744 yılında Yalova (Yalakabad)'da kurulduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar XV. yüzyılın başında Amasya'da II. Beyazıt zamanına kadar üretim yapan bir kâğıt fabrikası, 15. yüzyılda Bursa'da bir kâğıthane, 1453'de İstanbul-Kâğıthane'de 1509 yılına kadar işleyen bir kâğıt değirmeni, 1486'da Bursa-Dilimbuz deresi vadisinde bir kâğıthanenin varlığı hakkında bazı bilgiler/ıpuçları olsa da, bunlar hakkında kesin bir şey söylenememektedir (Kâğıtçı, 1936, s. 208-213; Ersoy, 1963, s. 27-30).

18. yüzyılda kurulan Yalova kâğıt fabrikasının, Türkiye'de ilk Türk matbaasının kurulmasıyla ciddi boyutlara çıkan kâğıt ihtiyacını karşılamak için kurulduğu bilinmektedir. Bu fabrikayla ilgili bilinen diğer hususlar özetle; üretilen kâğıtlara 'aslan' filigranı işlendiği ve bu kâğıtların pek revaçta olduğu, her cins kâğıt işlenerek esnafa verildiği, 1749 yılında fabrikanın tam faaliyette olduğu ve muhtemelen Avrupa ile ekonomik olarak rekabet edemediği için ancak 10-15 yıl kadar çalıştığıdır. Ayrıca, bu fabrikada 'aslan' dışında başka filigranlar da işlenmiş olabileceği gibi 'aslan' filigranının Avrupa fabrikalarında taklit edilme olasılığı da vardır. Bu durumda bu fabrikada üretilen kâğıtları ayırt etmek oldukça zor hale gelmektedir (Ersoy, 1963, s. 34-36).

18. yüzyılın sonlarında III. Selim döneminde (1789-1807) İstanbul Kâğıthane'de bir kâğıt fabrikası olduğu ancak ekonomik olmaması nedeniyle bir süre sonra kapandığı belgelere dayanarak söylenebilmekte (Kâğıtçı, 1936, s. 220; Ersoy, 1963, s. 36), ancak hangi tarihte kapandığı bilinmemektedir. Bu fabrikada işlenen kâğıtlar filigranlı İstanbul kâğıtlarıdır (Ersoy, 1963, s. 29).

19. yüzyılda ikisi III. Selim üçüncüsü II. Abdülhamit döneminde olmak üzere üç yerde kâğıt fabrikası kurulmuştur. Bunlardan ilki 18 Mart 1804 tarihinde İstanbul Beykoz'da kurulmuş olan Beykoz kâğıt fabrikasıdır ve Nisan 1832'ye kadar faal olarak çalışmıştır (Kâğıtçı, 1936, s. 220; Ersoy, 1963, s. 36-37). 1844 yılında da var olduğu bilinen bu fabrika da

kapanmak zorunda kalmıştır¹⁰. Burada üretilen kâğıt cinsleri kalitelerine göre battal, telhis, İstanbulî/İstanbul, hartuçluk, aydamga ve haşebi olarak bilinmektedir. Bunlardan en pahalısı battal, en ucuzu haşebiydi. Her cinsin de kendi içlerinde farklı türleri vardı. Örneğin pahalı bir cins olan telhisin ‘sulu telhis’, ‘susuz telhis’, ‘sagir telhis’; filigranlı olan aydamganın ‘sulu kebir aydamga’, ‘susuz kebir aydamga’, ‘vasat aydamga’, ‘aydamga meşklik kebir’, ‘aydamga meşklik sulu’ türleri vardı. 16. yüzyıldan beri Arşiv belgelerinde adı geçen İstanbulî /İstanbul kâğıdı aynı isimle ancak başka bir tür olarak bu fabrikada üretilmiştir. Beykoz fabrikasında üretilen bu kâğıda ‘Asitane’ de denilmekteydi. Bunun türleri de ‘kaba Asitane’, ‘kebir İstanbul/Asitane’, ‘susuz kebir İstanbul/Asitane’, ‘vasat İstanbul/Asitane’, ‘sulu vasat İstanbul/Asitane’, ‘sulu sagir İstanbul/Asitane’, ‘sulu sagir orta İstanbul/Asitane’ olarak isimlendiriliyordu (Ersoy, 1963, s. 36-47).

19. yüzyılda kurulan ikinci fabrika 1846 yılı sonlarında üretime başlayan İzmir kâğıt fabrikasıdır. Bu fabrikanın ürettiği kâğıtlarda ‘eseri-cedit’ soğuk damgası bulunmaktaydı. Bir süre için Devletin kâğıt ihtiyacının bir kısmını karşılayan bu fabrikanın da diğerleri ile aynı kaderi paylaştığı, kapanmasında Beykoz kâğıt fabrikasınıninkilerle aynı nedenlerin etkili olduğu söylenebilir. Ucuz kâğıt üretme düşüncesiyle kurulmuştu, ancak Avrupa kâğıt sanayisinin çığ gibi gelişmesi ve buna karşın alacaklarını zamanında tahsil edemeyen fabrikanın bu gelişmelere ayak uyduramaması rekabet gücünü kaybetmesine neden olmuştur (Ersoy, 1963, s. 48-51).

19. yüzyılda kurulan üçüncü fabrika ise Hamidiye Kâğıt fabrikasıdır. 22 Ocak 1893 tarihinde açılan bu fabrikanın kuruluşundan kapanışına kadar geçenlere değinmeden özetle şunu söyleyebiliriz: modern bir anlayışla

10 Ersoy, fabrikanın kapanma nedenlerini o zamandaki durumu ayrıntılı biçimde ele alarak açıklamaktadır. Yerli üretim kâğıtların iyi satıldığı ancak ülke ihtiyacını karşılayacak kadar bol olmadığı için ithal kâğıtların yine piyasaya hâkim olduğu, hatta devletin de bu kâğıtlardan satın aldığı, esnafın yerli kâğıda itibar etmediği, satılanların ise paralarının tahsilâtında güçlük çekildiğinden söz ederek tüm bunların etkisiyle fabrikanın ithal kâğıtlara karşı rekabet olanağını kaybettiğini bildirmektedir (Ersoy, 1963: 46-47).

kurulan bu fabrika kuruluşundan itibaren sadece altı ay çalışmıştır¹¹. Bu kısa sürede üretilen kâğıtlarla ilgili bir bilgimiz yoktur.

2.3. Doğu ve Batı Kâğıtları

Doğu ve batı ülkelerinde kâğıtlar imal edilirken kullanılan süzgeçlerdeki farklılıklar ve batı süzgeçlerine işlenen semboller, onları birbirinden ayıran en önemli özelliklerdir. Doğudaki süzgeçler şöyle hazırlanırdı (Tekin, 1993, s. 26-27): önce kamış veya kargı gövdelerinin dikine ikiye yarılmasıyla elde edilen çubuklar birer mm aralıklarla yan yana dizilir, daha sonra bunlar atkuyruğu kılı veya ipek iplikle zincir yapılarak birbirine bağlanır ve bu bağlama 2–3 cm'lik aralıklarla yinelenirdi. Çubuklar süzgecin sık tellerini, zincirler de aralıklı tellerini oluştururdu. Böylece elde edilen süzgeçler esnek bir yapıda olur ve rulo haline getirilebilirdi. Ancak, hamur süzme aşamasında süzgecin sıkı ve düz durmasını, esnememesini sağlamak için bir de tahta parmaklıklı çerçeve hazırlanır ve süzgeç bu çerçeveye oturtularak kullanılırdı. İlk kullanımlarda süzgeci oluşturan kamış çubukların uçları sivri olduğu için buralara daha az kâğıt tutunur ve bu kâğıtlar ışığa tutulunca sıra sıra çubuk izleri görülebilirdi. Süzgeçler kullanıldıkça kamış çubukların uçlarının çabuk aşınması ve böylece sivriliklerinin kaybolması nedeniyle de doğu kâğıtlarının çoğunda bu izlere rastlanmazdı ya da izler belli belirsiz olurdu. Bu tür süzgeçler Orta Asya ve Yakındoğu kâğıthanelelerinde kullanılırdı (Tekin, 1993, s. 68).

Kâğıdın Avrupa'ya geçişinden sonra süzgeçlerde farklılıklar oldu. Müslümanların İspanya'da kâğıt üretimine başlamalarından itibaren çok geçmeden yukarıda söz edilen doğu süzgeçlerindeki kolayca aşınan kamış çubuklar yerine aşınmayan metal teller kullanılmaya başlandı. Aralıklı tellerin aralıklarında ve sık tellerin sayısında değişiklikler oldu (Hunter, 1978, s. 91). Böylece doğunun esnek yapıda süzgeç ve tahta parmaklıklı çerçevesinin yerini Avrupa'da bir çerçeveye sabitlenen ince metal tellerden oluşan esnek

11 Bu fabrikanın kuruluşundan kapanışına kadar geçenlerle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Kâğıtçı, 1936: 227-235; Ersoy, 1963: 51-53.

olmayan süzgeçler aldı. Bu süzgeçleri kullanarak üretilen kâğıtlarda sık tellerin ve aralıklı tellerin izleri belli oluyor, defalarca kullanılsa dahi teller aşınmadığı için üretilen tüm kâğıtlarda bu izler (süzgeç çizgileri) kaybolmuyordu. Her üretilen kâğıtta bu izlerin aynı belirginlikte görülebilmesi ve hiçbir zaman silinmemesi, muhtemeldir ki, ‘kâğıdın içinde ebediyen kalabilecek bir iz bırakmak’ fikrinin de esin kaynağı oldu ve bunun sonucunda da filigran (“marka izi”) ortaya çıktı (Tekin, 1993, s. 68).

Filigran, kâğıt üzerine tespit edilen ve ancak kâğıt ışığa tutulunca görülebilen şekil, sembol, marka veya yazılara verilen genel isimdir. İlk kez 1282 yılında Avrupa’da Fabriano’daki değirmende üretilen kâğıtlara işlenmeye başlandı ve bu uygulama Avrupa’da kurulan diğer fabrikalarda üretilen kâğıtlarda da sürdürüldü. Doğuda üretilen kâğıtlarda ise bu türde sembol aktarma uygulamalarına rastlanmadı. Böylece batı kâğıtlarının kaybolmayan süzgeç çizgileri ve süzgeçlere işlenen sembolleri, doğu ve batı kâğıtlarını birbirinden ayıran en önemli farklılıkları oluşturdu.

Geleneksel olarak İslam kâğıtları keten ve kendir liflerinin karışımından yapılır ve bunun için keten ve kendir paçavraları ile eskimiş kendir halat ve ipler kullanılırdı (Kâğıtçı, 1963, s. 36; Loveday, 2001, s. 49). Kullanılan bu karışım onlara yumuşaklık, dayanıklılık, dolgunluk, opaklık, saflık ve kalıcılık kazandırır. Diğer taraftan bu kâğıtlar çok fazla dövülmeden yapılır ve çoğunlukla lifler kâğıt hamurunda kümelenmiş olarak kalırdı. Bu nedenle de yüzeyleri hem pürüzlü ve kolay aşınabilecek ve hem de kolay nem çekebilecek ve suyla lekelenebilecek nitelikte olurdu (Loveday, 2001, s. 49-50).

3. Kâğıdın Terbiye Edilmesi

Eskiden gerek ithal edilen, gerekse Türkiye’de üretilen kâğıtlar doğrudan yazı yazmak için uygun olmazdı. Bu durumu Sertoğlu şöyle anlatır (1957, s. 181):

“Eskiden imal olunan kâğıtlar aslında cilalı olmazlardı ve doğrudan doğruya üzerlerine yazı yazılamazdı. Zira pürtükleri kalemin istendiği şekilde yürümesine mâni olduğu gibi cilasız kâğıt, mürekkebi emerek yayardı. İşte

eski hattatlar bunun için kullanacak kâğıtları evvela işleyerek mükemmel bir hale getirirdi. Bu suretle kâğıt hem mürekkebi emip yaymaz hem de kalem, kâğıt üzerinde istendiği gibi yürürdü. Üstelik bu sayede yanlış yazılan bir şeyi silmek ve yerine doğrusunu yazmak veya yazının arzu edilen yerine rötüş yapmak kabil olurdu.”

Yüzeyleri pürüzlü olan, üzerinde kalemin kolayca kaymadığı, mürekkebi emen ve dağıtan bu “ham kâğıtlar” Osmanlı Devleti’nde birtakım işlemlerden geçirilerek yazı yazılabilir hale getirilir, terbiye edilirdi. Kâğıt terbiyesinde iki temel işlem ‘aharlama’ ve ‘mühreleme’dir. Ayrıca bunlara ‘boyama’ da eklenebilir. Boyama, genellikle beyaz ya da açık renkte olan ve sanat eserlerinde kullanılacak kâğıtlara renk vermek istendiği zaman uygulanan bir diğer işlemdi.

3.1. Boyama

Kâğıt doğal olarak kâğıt kırık beyaz renktedir. Özellikle elyazması eserlerde kullanılacak kâğıtlar, uzun süreli okumalarda renginin gözü yorduğu düşüncesiyle, boyanırdı. Ayrıca boyama bazı elyazmalarında dekoratif ve estetik amaçla da uygulanırdı. Boyama, aharlama ve mühreleme işlemlerinden önce yapılır ve boyamada genellikle renk veren bitkilerden yararlanılırdı. Bunlar arasında çay (krem rengi için), cevizin yeşil kabuğu veya ekşi nar kabuğu (kahverengi için), al bakkam (kırmızı için), mor bakkam (mor için), soğan kabuğu (kırmızımtırak bir renk için), cehri tohumu (sarı için), şekerengi için şekerçi ocağı isi (şekerrenk için) sayılabilir. Ayrıca suda eriyince tortu bırakmayan toprak/madeni boyalar da kullanılırdı (Derman, 1968a, s. 340).

Bitkilerden yapılan boyama çözeltilerini hazırlamak için önce bitkiler rengi çıkıncaya kadar kaynatılır, sonra bir miktar şap koyup tekrar kaynatılırdı. Boyama, çözelti ılık hale gelince yapılırdı. Kâğıtların bu çözeltiyi emmesi için, ya kâğıtlar tekneye dökülen çözeltiye batırılır, ya da çözelti bir sünger veya pamuk vasıtasıyla kâğıda sürülürdü. Islanınca Suya dayanıklı olmayan büyük tabakalara sürme yöntemi uygulanırdı; ancak bu yöntemde sürme izlerinin belli olma olasılığı vardır. Toprak veya madeni boyalar ise bir miktar

sirke ile iyice ezildikten sonra içerisine, pelte haline gelinceye kadar pişirilmiş nişasta veya kola ilave edilerek hazırlanır, ılık veya soğuk olarak kullanılırdı. Pelte kıvamında olduğu için bunların kâğıda yedire yedire sürülmesi gerekirdi (Yazır, 1981, s. 159-160).

Koyu bir renk elde etmek istendiği zaman ise, kâğıt kurutulduktan sonra aynı çözelti ile tekrar boyanırdı. Ayrıca yine boyanmış ve kurutulmuş kâğıt farklı renkte hazırlanan çözeltilerle tekrar boyanarak da çok çeşitli renkler elde edilirdi. Boyanan kâğıtlar güneşte ve çok sıcak yerlerde değil gölgede kurutulur ve nemli iken üst üste konularak düzgün durmaları sağlanırdı (Nefes Zâde, 1766, s. 35-36; Yazır, 1981, s. 159-162).

3.2. Aharlama

Aharlama, doğu kâğıdının ‘kolay aşınma’ ve ‘nem çekme’ niteliklerini azaltan, mürekkebin kâğıdın içerisine nüfuz etmesini önleyen ve kâğıt yüzeyine düzgünlük kazandıran işlemdi. Yüzey niteliklerini değiştirmenin yanı sıra bu işlem, kâğıt lifleri arasındaki bağları güçlendirir ve kâğıdın içyapısının zamanla gevşemesini azaltırdı. Bu katkılar neticesinde kâğıdın yazı yazma, katlanma ve kullanım kalitesi büyük ölçüde iyileştirilirdi (Loveday, 2001, s. 50).

Aharlama, “ahar” denilen ve özel olarak hazırlanmış bir çözelti ile yapılırdı. Bu süreç, tıpkı boyama işleminde olduğu gibi, ya kâğıdın hazırlanan ahara daldırılması, ya da aharın kâğıdın yüzeyine sünger veya pamukla sürülmesi şeklinde uygulanırdı. Daha sonra aharı emen kâğıtlar gölgede kurutulurdu. Ahar amaca bağlı olarak birkaç tabaka halinde (genellikle iki tabaka), yine amaca bağlı olarak kâğıdın tek yüzüne veya iki yüzüne sürülürdü. Örneğin kitaplarda kullanılacak kâğıtların iki yüzü bir veya iki kez, levhalarda kullanılacakların ise tek yüzü üç veya dört kez aharlanırdı (Sertoğlu, 1957, s. 182). Bir kat ahar sürülmüş kâğıtlara ‘tek aharlı’, iki kat ahar sürülmüşlere ise ‘çift aharlı’ denilirdi.

Kâğıtlar aharlandıktan ve kurutulduktan sonra, kalemin kâğıt üzerinde kaymasını daha da kolaylaştırmak (kalemgîr yapmak) ve kâğıda iki üç kez yazıp silebilme niteliği kazandırmak için kâğıtların üzerine bazı çözeltiler

daha sürülürdü. Özel olarak hazırlanan bu çözeltilere ‘tıla’, birkaç kez tekrarlanan bu işleme de ‘tılalama’ denirdi (Nefes Zâde, 1766, s. 34B-35A; Binark, 1975, s. 51).

Aharlanacak kâğıdın hangi amaçla kullanılacağına bağlı olarak farklı türde ahar çözeltileri hazırlanırdı. Harcıâlem işler için, daha kolay hazırlanan ve aharlama ve mühreleme bittikten hemen sonra kullanılabilen türde ahar hazırlama yöntemi tercih edilirdi. Oysa bazı ahar türleri uygulandığında mükemmel bir sonuç alınmasına karşın kullanmadan önce kâğıdın en az üç ay dinlendirilmesi gerekirdi; hele ki birkaç sene bekletilirse yazmaya fevkalade elverişli duruma gelirlerdi. Ayrıca, ahar hazırlanırken içerisine bir miktar Ebu Cehil karpuzu bitkisinin öz suyundan koyularak güve gibi böceklerin kâğıdı yemesi de önlenirdi (Sertoğlu, 1957, s. 181-182).

O dönemde, ‘nişasta aharı’, ‘un aharı’, ‘gomalak aharı’, ‘yumurta aharı’ gibi pek çok türde ahar kullanılmıştı¹². Bunlardan en basit ve en çok kullanılanı nişasta aharıydı. Nişasta aharı yapmak için önce nişasta bir kaptaki soğuk su bulamaç haline getirilirdi. Başka bir kaba koyulan su kaynatıldıktan sonra iyice ezilmiş nişasta kaynayan suya boşaltılırdı. Karışım ağır ateşte, nişasta kokusu kalmayınca kadar karıştırarak pişirilir ve süzülürdü. Kıvamının ne çok koyu ne de çok sulu olmaması için su ve nişasta miktarının iyi ayarlanması gerekirdi. Pişen ahar sıcak veya soğuk olarak kullanılırdı. Sıcak ahar, her kâğıda yedire yedire sürülerek veya kâğıtlar teker teker tekneye boşaltılmış ahara daldırarak uygulanırdı. Birkaç gün dinlendirildikten sonra kullanılan soğuk ahar ise, kaymağı alındıktan sonra yedire yedire sürülerek uygulanırdı ve sıcak ahardan daha kuvvetli olurdu (Nefes Zâde, 1766, s. 31B-32A; Derman, 1968a, s. 341-342).

3.3. Mühreleme

Doğu kâğıtlarının yüzeylerinin pürüzlü olması, üzerlerine yazının kolay yazılamamasına ve kolay nem çekmelerine neden olurdu. Kâğıt

12 Ahar yapma yöntemleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Nefes Zâde, 1766, s. 31B-34; Sertoğlu, 1957, s. 181-182; Derman, 1968a, s. 34-342; Yazır, 1981, s. 166-168; Kütükoğlu, 1994, s. 22-23.

yüzeyini düzgünleştirerek yazının kolayca yazılabildiğini sağlamak için kâğıtlar mührelenirdi. ‘Mühreleme’, kâğıtları ‘mühre’ denilen sert bir cisimle cilalamaktır. Mühreleme hem hiç işlem görmemiş ham kâğıtlara, hem de aharlanmış kâğıtlara uygulanırdı. Aharlanmamış kâğıtlarda mühreleme, bu pürüzlerin giderilmesi, yüzeyin yazı yazılabilecek düzgünlüğe ve kayganlığa getirilmesi için yapılırdı. Ayrıca bu işlemin, kâğıt pürüzlü olduğu zaman daha fazla olan nem çekme alanını azalttığı için kâğıdın eskiye göre daha az nem çekmesi gibi olumlu ve önemli bir katkısı da vardı. Aharlanmışlarda ise mühreleme, aharlama ve peşinden gelen kurutma sırasında aharın kâğıt yüzeyinin her tarafına eşit dağılması nedeniyle oluşabilecek farklılıkların/kabartıların giderilerek düzgün ve kaygan bir yüzey elde etme yanı sıra aharın sabitlenmesini de sağlardı.

Aharlanmış kâğıtların kuruyup çatlamasını önlemek için kâğıtların nemli bir yerde bekletilmesi ve bir hafta içerisinde mührelenmesi gerekirdi (Derman, 1968a, s. 342-343). Mühreleme işlemi, ‘mühre tahtası’ (pesterk) denilen ve damarsız olduğu için tercih edilen ıhlamur ağacından hazırlanan büyükçe bir tahta üzerinde, düzgün ve elde kolayca tutularak kullanılacak bir biçime getirilmiş sert cisimlerle (mührelerle) yapılırdı. Mühre olarak genellikle taşlar, ayrıca cam ve ‘deniz kulağı’ denilen kabuklu deniz canlılarının sert kabukları da kullanılırdı (Mühre örnekleri Ek: 10’da verilmiştir.).

Mühreleme işlemi için kâğıt tahta üzerine konur, önce mührenin kâğıt üzerinde rahatça kaymasını sağlamak için kuru sabuna sürülmüş bir çuha parçası kâğıda sürülürdü. Sonra mühre çeşitli yönlerde ileri-geri hareketlerle ve bastırarak kâğıdın tüm yüzeyi üzerinde gezdirilirdi. İstenilen parlaklık ve düzgünlük elde edilinceye kadar işleme devam edilirdi. Böylece mührelenen kâğıtlar üst üste konur, düzgün bir şekilde durmaları için en üste de bir ağırlık yerleştirilirdi (Derman, 1968a, s. 343-344).

Ahar, mürekkep veya boyanın kâğıdın içerisine işlenmesini önler ve böylece aharlı-mühreli kâğıtlara yazılan yazılarda yapılan yanlışları (yalama ve kazıma yoluyla veya nemli bezle/süngerle) silerek doğrusunu yazmak ve istenilen yerlere rötuş yapmak mümkün olurdu. Oysa aharlanmadan mührelenmiş kâğıtlar boyayı ve mürekkebi kolayca emer ve böyle yazılarda

yapılacak herhangi bir değişiklik kolayca belli olurdu. Bu nedenle de daha pahalı satılan aharlı-mühreli kâğıtlar hattatlar ve tezyinat sanatçıları tarafından elyazmalarında, hatlarda ve levhalarda kullanılırdı. Osmanlı Devleti dairelerinde ise aharlı-mühreli kâğıt değil sadece mührelenmiş kâğıtlar kullanılır, böylece orijinal yazıda herhangi bir değişiklik ve tahrifat yapılması önlenerek resmi kayıtların güvenilirliği sağlanırdı. Bu iki türde işlem görmüş kâğıtların farklı amaçlarla kullanılması geleneği İstanbul’da başlatılmış ve bu gelenek asla bırakılmamıştı (Ünver, 1962, s. 742).

4. Mürekkepler

Arşiv belgelerinde, günlük yazılar siyah is mürekkebi ile yazılmıştır. Ancak bazı eserlerde, bazı belgeler üzerine yazılan der-kenarlarda ve bazı defterlerde kırmızı da kullanılmıştır. Ayrıca kırmızı ile birlikte lacivert, yeşil mürekkep, hatta altın mürekkebinin kullanıldığı bazı özel eserler ve belgeler de vardır (Kütükoğlu, 1993, s. 43).

Sertoğlu, aharlı-mühreli kâğıtlara genellikle siyah mürekkeple yazıldığını ve siyah mürekkebin niteliklerini şöyle belirtir (Sertoğlu, 1957, s. 182):

“Şöhreti dünyayı tutan hattatlarımız bu suretle hazırlanmış olan kâğıtlara, en ziyade siyah mürekkeple yazarlardı. Bu mürekkep, yüzyıllar boyunca ne solar, ne de tahallül ederek bozulur. Zira esası kömürdür. Tek mahzuru ise, rutubete pek yüzü olmamasıdır. Yazıldığından beş yüz sene sonra bile ıslandığı takdirde yazıların bozulması işten değildir. Buna karşılık rutubetten korunursa, asırlarca sabit ve mükemmel bir halde kalır.”

Siyah is mürekkeplerinin yapımında üç temel madde kullanılırdı: 1) Siyah rengin elde edildiği ‘is’; 2) Renk verici maddeyi (isi) içerisinde süspansiyon halinde tutan ve mürekkebin kâğıda yapışmasını sağlayan ‘Arap zamkı’; 3) Mürekkebin akışkanlığını sağlayan ‘saf su’. Önceleri Arap zamkının yanında ‘zac-ı Kıbrısı’ (bakır sülfat) da kullanılmıştı, ancak verdiği zararın farkına varılmasıyla bundan vazgeçildi (Kütükoğlu, 1993, s. 42).

İs ve Arap zamkı, özen isteyen oldukça zahmetli işlemlerle hazırlanırdı. İsin elde edilmesinde karakeçi kılı, bezir yağı, balmumu, nef t yağı, gaz yağı ve

anber gibi farklı kaynaklar kullanılmıştı. Ancak biz burada en fazla kullanılmış olan bezir yağından nasıl is elde edildiğinden söz edeceğiz. Bunun için saf bezir yağı birkaç toprak çanak içerisine konur ve bu çanaklar rüzgâr almayan bir yerde tepelerine kadar toprağa gömülürdü. Yağa batırılan serçe parmak kalınlığında fitiller yakılır ve üstlerine birer çanak kapatılırdı. Bu şekilde bir süre kaldıktan sonra üzerlerine kapanan çanaklar iyice ısınıp isleri yakmadan kaldırılır ve çanakların içerisinde biriken isler bir kuş tüyü ile genişçe bir kâğıt üzerine toplanırdı. İs toplama işine çanaktaki bezir yağı bitinceye kadar devam edilirdi. Böylece toplanan is gözenekli kâğıda iki üç kat halinde sarılır ve ekme hamurunun içine yerleştirilerek ateşi çekilmiş fırında pişirilirdi. Bu işlem sayesinde hem isin sertliği alınır, hem de mürekkebi bozan yağın kâğıda geçerek isten uzaklaşması sağlanırdı. Ateşi çekilmiş fırında yapılmasının nedeni ise ekmeğin çatlayıp isin yanmasını önlemektir (Nefes Zade, 1766, s. 37; Derman, 1968b, s. 98-99).

Arap zamkını hazırlamak için, zamk bir gece soğuk suda bırakılarak eritilirdi¹³. Eriyen Arap zamkı bal kıvamına getirildikten sonra süzülür ve dinlenmeye bırakılırdı. Çözelti ne kadar uzun süre dinlenirse o kadar berrak ve güzel olurdu. Bu nedenle de dinlenme süresi yıllarca bile sürebilirdi. Daha sonraki aşama, is ve Arap zamkının karıştırılması ve karışımın dövülerek isin zamk içerisinde eritilmesi/süspansiyon haline getirilmesi işlemiydi. Ancak bu karışım sadece bu kadarla bitmezdi. Akışkanlığı sağlamak, belirli bir kıvam ve parlaklık elde etmek ve güzel koku vermek maksadıyla hattatlar ve mürekkeçiler, farklı yöntemlerle hazırlanmış türlü maddeleri de bu karışıma ilave ederek kendi usullerince çeşitli mürekkepler yaparlardı. Bunun için de o dönemlerde yapılan mürekkeplerin bileşimine bugün adını dahi bilmediğimiz birçok madde girmişti. XIII. yüzyıl hattatlarından Amasyalı Yakut ül Musta'samî'nin kullandığı mürekkebi örnek olarak verebiliriz. Bu mürekkebi yapmak için, daha önce anlattığımız şekilde hazırlanıp dinlendirilmiş bal

13 Makbul bir zamkın bir gece soğuk suda bekletilince erimesi gerekirdi, erimeyenler makbul sayılmazdı. Mürekkep yapımında kullanılacak Arap zamkı muhtelif ülkelerden getirtilirdi. Bunlardan en iyisi "cellabi" denilen Sudan'dan getirtilendi, Cidde'den gelen de makbul sayılırdı (Derman, 1968b, s. 99-100).

kıvamındaki Arap zamkı ve is bir havana koyulurdu. Ayrı bir yerde nar kabuğu suyu, mazı suyu ve zac-ı Kıbrısı bir şerbet kıvamına gelinceye kadar kaynatılırdı. Hazırlanan şerbet, is-Arap zamkı karışımının üzerine yavaş yavaş akıtılır ve bir hafta süre ile dövülürdü. Daha sonra gülsuyu, safran ve mersin suyu ilave edildikten sonra süzülür ve şişeye doldurulurdu (Derman, 1968–2: 100–101).

Bu ve farklı maddelerle hazırlanan is mürekkeplerinde isin Arap zamkı içerisinde çok küçük tanecikler halinde olmasını sağlamak için ‘dövülme’ aşaması daima önemli olmuştur. Hatta XVII. yüzyılda (22.10.1629) çıkartılan Nizamname ile bu işlem için on gün süre ile her gün on bin tokmak vurulması zorunluluğu getirilmişti (BOA. A.DVN. 25/24).

Zaman içerisinde mürekkeplerin yapımında sadelik yönünde gelişmeler oldu. Son dönemlerdeki mürekkeplerde is, zamk ve su dışındaki maddeler saf dışı bırakıldı, ancak mürekkepte kaliteyi tayin eden tokmak darbeleri önemini kaybetmedi¹⁴.

5. Osmanlı Devleti’nde Cilt

Arapça ‘deri’ kelimesinin karşılığı olan cilt, hem ‘ciltli bir kitabın kapakları’ hem de ‘ciltleme işlemi sonucu elde edilen ürün’ için kullanılan bir terimdir. ‘Formaları veya yaprakları birbirine dikerek veya yapıştırarak ve bunların üzerine deri, bez veya kâğıtla kaplı kapak geçirerek kitap haline getirmek’ işine ‘ciltçilik/mücellitlik’, bu işi yapan kişiye ‘ciltçi/mücellid’ denir. Ciltçiliğin tarihi çok eski devirlere kadar uzanmakla birlikte gelişmesi yazının icadından sonra olmuştur. Kâğıdın icadıyla birlikte Orta Asya’da ve burada yaşayan Türklerde ciltçilik gelişmiş, Türklerin Müslümanlığı kabulünden sonra da bu gelişme devam etmiştir. Bunun nedeni yazı ve kitabın, özellikle dini kitapların, Müslüman Türklerce kutsal sayılmasıdır. Yazı ve kitaba verilen bu özel duyarlılık, cilt yapımına ve süslenmesine özel bir önem verilmesine neden olmuş ve ciltçilik önemli bir sanat dalı haline gelmiştir. Bu sanat dalı Osmanlı Devleti’nde de önemini sürdürmüş, gelişmesinde ve bugün sahip

14 Hattat Necmeddin Okyay’ın bu tarzda mürekkep imal yöntemi için bkz. Derman, 1968b, s. 101-102.

olduğumuz birçok sanat eseri elyazmasının meydana getirilmesinde Osmanlı Sarayı'nın büyük rolü olmuştur (Binark, s. 1975: 1-4).

Yazma eserlerdeki klasik doğu cildi dört bölümden oluşur: 1) sayfaların üstünü ve altını koruyan 'alt ve üst kapak'; 2) kitabın arkasını örten 'sırt-dip'; 3) sertap vasıtasıyla alt kapağa bağlanan ve ucu genellikle üç köşe olup kitap sayfalarının arasına giren 'miklep'; 4) kitabın ön kısmını örten, miklebi alt kapağa bağlayıp ona hareket etme olanağı sağlayan 'sertap' (bkz. Ek: 11).

Sayfalar ve kitap kapakları ayrı olarak hazırlanır ve sonra birleştirilirdi. Sayfaların hazırlanması, 'sayfaların dikilmesi' ve 'şiraze örülmesi' olarak iki aşamada gerçekleştirilirdi. Birinci aşamada, her kâğıt tabakası ikiye katlanır ve bunlardan belirli sayıda alınıp iç içe konularak 'formalar' oluşturulur ve daha sonra, yapılacak kitabın sayfasına bağlı olarak belirli sayıda forma bir araya getirilip dikilirdi. Yapılan dikiş, hem formları oluşturan katlı sayfaların bir birlerine, hem de formların kendisine bitişik diğer formlara bağlanmasını sağladı.

İkinci aşamada kitap sırtının alt ve üst kısmına el ile şiraze örülürdü. Şiraze; bir ya da iki iğne kullanarak, iki renk iplikle, türlü örgü biçimleriyle¹⁵ ve yaprakların ve kitabın son kalınlığına uygun olacak kalınlıkta ipliklerle örülürdü. Şiraze, formları birbirine bağlamak, sayfaların dağılmamasını ve düzgün durmasını sağlamak gibi bir işlevsellik yanı sıra kitaba zarif ve estetik bir görüntü de kazandırdı.

İlk devirlerde cilt kapakları, tahta üzerine deri kaplanarak ve derininin üstü basit geometrik şekillerle süslenerek yapılmıştı. Daha sonraları tahtanın yerine mukavva kullanılmaya başlandı ve mukavvanın işlenmeye daha uygun olması nedeniyle de devamlı olarak kullanılageldi; mukavvanın kolay işlenmesi, kapak süslemelerinin gelişmesinin ve çeşitlenmesinin de yolunu açtı (Çığ, 1971, s. 7).

15 Şirazeler türlü örgü biçimleriyle örülürdü. Bunlardan en bilinenler sıçandışi, sağ sol yolu, tek baklava, çift baklava, geçmeli, alafranga'dır (Çığ, 1971, s. 11).

Kapaklarda kullanılan mukavvalar, istenilen kalınlığı elde edecek kadar kâğıdın suları birbirinin aksine gelecek şekilde üst üste yapıştırılması daha sonra da kurutulmasıyla hazırlanır ve böyle hazırlanan mukavvalara ‘murakka mukavva’ denirdi. Bunları kitap kurtlarından korumak için de kullanılan yapıştırıcıya şap, tenekar ve tütün suyu gibi maddeler karıştırılırdı. Mukavvalara kaplanan deriler, devrine göre türlü üslup ve malzemeler kullanılarak süslenirdi. Kapağın iç yüzeylerine de bazen dış yüzeyle aynı bazen de farklı süslemeler yapılırdı. Ciltlerde en fazla sahtiyan (keçi derisi), daha az olarak meşin (koyun derisi) kullanıldı, bazen de deve ve ceylan derilerinin kullanıldığı da olmuştu (Çığ, 1971, s. 8-13).

Kapakların dikilip şirazesini örülen sayfalarla takılmasıyla meydana getirilen elyazmalarını korumak amacıyla, hepsine olmamakla beraber, ‘cilibend’ adı verilen mahfazalar yapılması adet olmuştu. Bunlar, beş yüzeyi kapalı sırta gelecek yüzeyi açık kutu biçimindedirler. İçerisine konulacak kitaba bir zarar vermeden çıkartmak için, mahfaza yapılırken geniş yüzeylerinden birinin iç ortasına 1–1,5 cm kadar, uç kısmına deri yapıştırılmış bez bir şerit raptedilirdi. Kitap bu mahfaza içerisine sırtı açık yüzeye gelecek biçimde yerleştirilir ve bu şerit vasıtasıyla rahatlıkla ve kitaba hiçbir zarar gelmeden çıkartılabilirdi. Mahfazalarına genellikle kapakla aynı biçimde süslemeler yapılırdı, ancak süslemesiz olanlar da vardı (Özen, 1998, s. 10-12).

Klasik Doğu cildinin yapım tekniği hep aynı olmuş, değişmemiştir; ancak kullanılan malzeme ve kapaklara yapılan süslemeler yapıldığı devirlere göre farklılıklar göstermişti. Şüphesiz yapım teknikleri açısından batı cildi ile arasında farklar vardır. Doğu ciltlerinin batı ciltlerine göre görünür özellikleri şöyle sıralanabilir:

- Elle örülen şiraze olması
- Kitap kapaklarının sayfalarla aynı boyda olması ve dışarı taşmaması
- Kitap sırtlarının düz olması
- Sırtta yazı bulunmaması
- Kitap sırtlarında bazı istisnalar dışında bezeme olmaması
- Miklep ve sertap bulunması (Özen, 1998, s. 12-13)

Arşivlerde bulunan ciltli belgelerin/defterlerin yapım tekniği, elyazmalarındaki klasik doğu yapım tekniği ile aynıdır, ancak arşiv defterlerinde ‘miklep’ ve ‘sertap’ bulunmaz.

Kitap sayfalarının aşınması ve kıvrılmasını önleyerek onları koruyan ve miklebin kapağa tutunmasını sağlayan sertap aynı zamanda sayfaların hava almasına engel olur. Bu nedenle biyolojik tahribata (böcek gelişimi ve küflenmeye) zemin hazırlayarak onlara olumsuz etki de yapabilmektedir. Sertapın sayfaları koruması, miklebin sayfaların sonuna koyulmasıyla gerçekleşir. Miklebin bir başka görevi de el yazmalarında okunan sayfayı kolay bulabilmektir. Oysa bu amaçla miklep sayfaların arasına konulduğunda, kalınlığı nedeniyle sayfaları sıkıştırarak eserlerin baş ve son sayfalarına kadar devam edebilen izlere ve duruma göre bu sayfalardaki ve varsa diğer sayfalardaki bezemelerin aşınmalarına dahi yol açabilmektedir. Bu durumda arşivlerdeki defterlerde miklep ve sertapın bulunmamasını, onların tahribatı açısından olumlu değerlendirmek gerekir.

Arşiv defterlerinin ciltlerinde, elyazmalarında olduğu gibi, murakka mukavva kullanılmıştır. Bu mukavvalar genellikle üzerine yazı yazılmış (kullanılmış) kâğıtlarla hazırlanmıştır. Böylesi dayanıklı kâğıtların üst üste yapıştırılmasıyla elde edilen mukavvaların büyük çoğunluğu da günümüze kadar, bazılarının uç kısımlardaki aşınmalar dışında, sağlamlığını muhafaza etmiş ve sayfaları koruma görevlerini yerine getirmiştir.

Arşivdeki defterlerin dış kapakları ebrulu kâğıt da dâhil türlü kâğıt, deri ya da bez kaplanarak hazırlanmıştır. Bunlar arasında deri ciltlerin azınlıkta olduğunu söyleyebiliriz. Deri ciltlerde süslemelere az rastlanır, süslemeli olanlardaki süslemeler ise, elyazması kitaplara göre daha sade ve genellikle de soğuk damgadır. Altın varaklı süslemeler ise çok enderdir. İç kapaklar ebrulu ya da farklı türde kâğıtlarla kaplanmış ve süslemesizdir (İç ve dış kapağı ebru kâğıdıyla hazırlanmış bir defter örneği Ek: 12’de verilmiştir.). Genellikle ön kapaklarda cildin içeriğinin yazıldığı etiketleri vardır ki bunlardan bir kısmı kat’ı (kâğıt veya deri oyma) sanatı ile hazırlanmıştır.

Bunlar, cildin içeriğini belirtmenin yanı sıra ait olduğu dairenin önemini ve özelliğini de yansıtmaktadır¹⁶.

6. Osmanlı Dönemi Belgelerinin Günümüze Ulaşmasının Nedenleri

Korumacılık açısından bakıldığında kâğıt malzemenin dayanıklılığı, kâğıdın yapıldığı life ve hammaddesinin dövülmesine; kalıcılığı ise üretilmiş kâğıdın, bileşimine, üretilme yöntemine, gördüğü işlemlere, yakın temasta olduğu maddelere (mürekkep, yapıştırıcı, boya, cilt, mahfaza gibi) ve korunma ve kullanım koşullarına bağlı olduğu söylenebilir. Osmanlı Dönemi arşiv belgelerinin günümüze ulaşmasının nedenleri de bu bakış açısıyla değerlendirilecektir.

Osmanlı devlet dairelerinde kullanılan gerek doğu gerekse ilk dönem Avrupa kâğıtları yüksek kalitede kâğıtlardır. Doğu kâğıtları üretilirken, kâğıt hamuru uzun lifli bitkilerden (keten ve kendir) ve fazla dövülmeden hazırlandığı için lifler parçalanmamış, uzun kalmıştır. Bu nedenle de gerilme dayanımları yüksek olmuş, yırtılmamışlardır. Liflerinde linyin¹⁷ bulunmadığı, madensel dolgu maddesi de ilave edilmediği için asidik tahribata dirençli olmuşlardır. Ayrıca, kâğıt yapılırken ilave edilen kireç, gelecek asidik tehlikelere karşı onları korumuştur (Loveday, 2001, s. 49-50). O halde doğu kâğıtlarının, kolay aşınma ve nem çekme dışında, ileride tahrip olmasına neden olabilecek doğasından kaynaklanan her hangi bir olumsuzluk yoktu. Bu kâğıtlara uygulanan mühreleme, onların kolay aşınma ve nem çekme niteliklerine olumlu katkı yapmış ve ayrıca yüzeylerini yazı yazılabilecek düzgünlüğe getirmiştir.

Yaklaşık 18. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar batı kaynaklı kâğıtlar, keten ve pamuk paçavralarından ya da bu liflerin karışımından yapıldı ve bu mükemmel nitelikteki ham madde ile yapılmış kâğıtlar da dayanıklı ve uzun

16 Defterlerde kullanılmış ebrular ve kat'ı sanatıyla hazırlanmış etiketlerden örnekler için bkz. Ovalıoğlu, 2007.

17 Karmaşık organik bir polimer olan linyin, odun kaynaklı kâğıtların asidik parçalanma nedeniyle onların tahribatına yol açan en önemli etkidir.

ömürlü olurdu (Hunter, 1978, s. 39). Doğu kâğıtlarına göre, kâğıt hamurunun daha fazla dövülerek hazırlanması; liflerin daha fazla ayrışmasını, dolayısıyla batı kâğıtlarının yüzeylerinin daha düzgün olmasını, daha az aşınma ve nem çekme niteliklerine sahip olmalarını sağlamıştır. Bunlara uygulanan mühreleme ile yüzeyleri daha da düzgünleştirilmiştir.

17. yüzyıl sonunda Hollanda dövücüsü icat edilinceye kadar, bütün Avrasya'da özünde aynı kâğıt yapım teknikleri uygulanmıştı, ancak bu iki kâğıdın farklı özellikleri vardı, çünkü yapımıcılar onların farklı biçimlerde kullanılmasını amaçlamışlardı (Bloom, 2003, s. 284-285). Artan kâğıt talebi, üretim sürecini hızlandırma çabaları ve makineleşme yönünde gelişmeler sonucunda odun, kâğıt fabrikalarının temel hammaddesini oluşturdu. Böylece özellikle kâğıt hamurundan yeterince uzaklaştırılmayan linyin kâğıdın kimyasal olarak tahrip olmasına neden oldu. Osmanlı Devletinin son dönemlerinde kullanılan makine yapımı Avrupa kâğıtları da bu tahribattan nasibini aldı.

Belgeler için mürekkep kalitesi iki açıdan önemlidir. Birincisi, kâğıtla birlikte yaşadığı için belgenin kâğıdına zarar vermemesi, onu tahrip etmemesi gerekir. İkincisi, belge içeriğinin kalıcılığında başrolü üstlendiği için kalıcı olması gerekir. Bu açılardan bakıldığında gerek mürekkebin bileşenleri gerekse yapım yöntemi onun üstün kalitede olmasını sağladı. Asidik katkılar içermediği için hem kendisi sabit ve kalıcı olmuş hem de kâğıda zarar vermemiştir. Renk vermesi için kullanılan is, renginin keskin olmasını ve solmamasını sağlamıştır. İs toplandıktan sonra içerisindeki yağın uzaklaştırılması, yağın zaman içerisinde kâğıda zarar vermesini önlemiştir. Tokmak darbeleri, isin çok ufak tanecikler haline gelerek Arap zamkı içerisinde daha iyi ve homojen dağılabilmesini ve yazılarda kabarıklık yapmamasını sağlamıştır. İmal edildikten hemen sonra kullanılmayıp uzun süre bekletilmesi, onu çok daha berrak ve güzel yapmış, ilave edilen güzel kokulu bitki suları ise ona güzel kokular katmıştır.

Tüm bu olumlu hususların sürekliliği ise, Osmanlı Devleti'nin mürekkebe ve yapımına verdiği özel önem ve değerle sağlanmıştır. Mürekkep ile ilgili 22.10.1629 tarihli Nizamname bunun en güzel göstergesidir¹⁸ (A.DVN.25/24). Nizamname'de, fakir ve zengin halkın alabileceği iki tür mürekkebin (“hacri mürekkep” ve “âlâ mürekkep”) imal edilmesi ve mürekkeplerin yapımında belirlenmiş usul ve muameleler ile kullanılacak malzemelerin miktarlarına uyulması koşulları getirilmiş, üretilecek iki tür mürekkebin piyasa satış fiyatları da bildirilmiştir. Ayrıca, imal edilen mürekkeplerin belirlenmiş özellikleri taşıyıp taşımadığının kontrolünün en meşhur hattatlardan Seyyid Abdullah Efendi ve Mehmed Efendi tarafından yapılacağı ve yapılan incelemelerde ki bu incelemelerin usulü de bildirilmiş, istenilen nitelikleri taşımayan mürekkepleri yapanların şiddetle cezalandırılacakları da belirtilmiştir.

Defterlerin sayfalarını koruyan ve onunla doğrudan temasta olan cildine, ömrünü etkileyen bir unsur olarak bakıldığında yaptığı olumlu katkıların nedenleri şöyle sıralanabilir:

- Devletin cilt yapımına önem vermesi sonucunda ciltçiliğin sanat dalı haline gelmesi ve defterlerin mükemmel bir biçimde ciltlenmesi,
- Cilt yapımında kullanılan mukavvaların, mükemmel altyapıdaki kâğıtların üst üste yapıştırılmasıyla elde edilmesi ve zaman içerisinde büyük çoğunluğunun bozulmaması,
- Sayfaların hem formalar halinde dikilmesi hem de baş ve dip kısımlarına örülen şirazelerle sağlam bir biçimde birleştirilerek dağılmasının önlenmesi,
- Cilt kapaklarında kaliteli kâğıtlar yanı sıra sanat dalı haline gelen dericiliğin aylar süren uğraşlar sonucu elde edilen mükemmel nitelikte ürünlerinin kullanılması,
- Kapakları kitap kurtlarından korumak amacıyla yapıştırıcıya şap, tenekar ve tütün suyu gibi maddeler ilave edilmesi.

¹⁸ Bu Nizamname Ovalıoğlu tarafından 2012 yılında “Yedikta” dergisinin 48. sayısında yayınlanmıştır (Ovalıoğlu, 2012, s. 60)

Belgeler, üzerlerine gerekli bilgiler yazılmış kese, torba, mukavva ve tahta kutu gibi mahfazalar içerisinde saklanmıştır. Kullanımdaki belgeler için, belgelerin kolayca yerleştirilip çıkartılabilesine olanak verecek biçimde tasarlanmıştır mukavva ve tahta kutular, ferman ve beratlar için kuburlar, antlaşmalar ve bazı belgeler için atlas keseler kullanılmıştır¹⁹. Belgelerin korunma koşulları ve güvenliği için gerekenler olanaklı olduğunca yapılmıştır. Ancak savaşlar, yangınlar, doğal afetler gibi nedenlerin yanı sıra idari yapıdaki değişiklikler ile belgelerin yeni yerlerine taşınmaları bir kısmının kaybolmasına ya da zarar görmesine neden olmuştur. Ayrıca, belge miktarının artması nedeniyle bir kısmını tahta sandıklar içerisinde çevre koşulları uygun olmayan yerlerde saklamak zorunda kalındığı durumlar da olmuştur (Genç ve diğerleri, 2010, s. XXXI).

7. Sonuç

Bu çalışma, Osmanlı Dönemi arşiv belgelerinin günümüze ulaşmasındaki nedenleri kâğıt, mürekkep ve cilt özellikleri açısından irdelemek amacıyla yapılmıştır. Amaca yönelik belirtilebilecek hususlar şöyle sıralanabilir:

- Arşiv belgelerinde doğu ve batıdan ithal edilen kâğıtlar kullanılmıştır. 17. yüzyıldan itibaren ağırlıklı olarak kullanılan batı kaynaklılar yanı sıra 19. yüzyılda (1830'larda) yerli üretim kâğıtlar da kullanılmıştır.

- Son dönemlere gelinceye kadar, tahrip olmasına neden olabilecek her hangi bir olumsuz unsur içermeyen kaliteli bir altyapıya sahip kâğıtlar kullanılmıştır.

- Yazı yazılacak kâğıtlara yapılan terbiye işlemleri, hem kâğıda daha kolay ve düzgün yazı yazılabilesini sağlamış, hem de onu dış etkenlere, aşınmaya, katlanmaya, nem çekmeye daha dirençli hale getirerek kalıcılığına önemli katkılar yapmıştır.

- Kullanılan mürekkeplerin mükemmelliği, hem kâğıda zarar gelmemesini hem de içeriğinin kalıcılığını sağlamıştır.

19 Osmanlı döneminde kullanılan mahfaza örnekleri için bkz. Somer ve diğerleri, 1997, s. 207-210.

- Mürekkep yapım yöntemi ve kullanılan malzemenin Devlet tarafından kontrol altına alınması, mürekkep kalitesinde sürdürülebilirliği sağlamıştır.

- Cilt yapım tekniğinin nitelikleri, defterlerin kolay dağılmamasını ve sağlam kalmasını sağlamıştır.

- Cilt kapaklarında kullanılan mukavvalar, deriler, ebrulu ve diğer kağıtların kalitesi sayesinde sayfaların korunması yanı sıra, bu malzemeler nedeniyle sayfalara bir zarar gelmemiştir.

- Devletin kayıtların tutulmasına ve korunmasına verdiği önem ve gösterdiği duyarlılığa rağmen, bazı zorunluluklar ve önlenemeyen nedenlerle bazı kayıp ve zararlar da olmuştur.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

MAD. 231 numaralı defter

MAD. 525 numaralı defter

KK. 697 numaralı defter

KK. 341 numaralı defter

KK. 7276 numaralı defter

KK. 2300 numaralı defter

KK. 2316 numaralı defter

KK. 3981 numaralı defter

KK. 4005 numaralı defter

D.BŞM.CBL. 18003 numaralı defter

KK. 2400 numaralı defter

192 (001: 3/1) numaralı harita

C.AD. 34/2022 numaralı belge

H.H. 25364 numaralı defter

A.DVN. 25/24

• Genç, Y.İ., Küçük, M., Gündoğdu, R., Satar, S., Karaca, İ.Yıldırım, H.O., Yılmaz, N. (Yay. Haz.). (2010). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

• Binark, İ. (1975). *Eski Kitapçılık Sanatlarımız*. Ankara: Kazan

Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları.

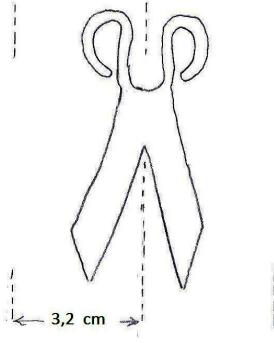
- Bloom, J. M. (2003). *Kâğıdın Tarihi ve İslam Dünyasına Etkisi* (Z. Kılıç, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Çığ, K. (1971). *Türk Kitap Kapları*. M. Uğur Derman (Yay. Haz.). 2. bs. İstanbul: Yapı Kredi Bankası.
- Derman, M. U. (1986a). Kâğıda Dair, *İslam Düşüncesi Dergisi*, 5, 338–347.
- Derman, M. U. (1986b). Eski Mürekkepçiliğimiz, *İslam Düşüncesi Dergisi*, 2, 97–112.
- Ersoy, O. (1963). *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye’de Kâğıt*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Hunter, D. (1974). *Papermaking: The History and Technique of an Ancient*. 2. ed. New York: Dover Publications.
- Kâğıtçı, M. A. (1936). *Kâğıtçılık Tarihçesi*. İstanbul: Kader Basımevi.
- Kütükoğlu, M. S. (1994). *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*. İstanbul: Seçil Ofset.
- Loveday, Helen. (2001). *Islamic Paper: A Study of the Ancient Craft*. United Kingdom: PJ Print.
- Mustafa Âli. (2012). *Menâkıb-i Hünerverân*. Müjgan Cumbur (Yay. Haz.). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Nefes Zâde İbrahim. (1776). *Gülzârı Savab*. İbrahim Ethem (Hattat).
- Ovalıoğlu, İ. (2012). Osmanlı Kâğıdı ve Mürekkebinin Sırrı. *Yedikta*, 48, 55–60.
- Ovalıoğlu, İ. (2007). *Arşivin Rengi: Osmanlı Belgelerinde Ebru ve Etiket*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul: Mikado Matbaacılık.
- Özen, M. E. (1998). *Türk Cilt Sanatı*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara: Bellek Tanıtım.
- Raby, J. ve Zeren T. (1993). *Turkish Bookbinding in the 15th Century* [15. Yüzyılda Türk Ciltleri]. London: Azimuth Editions.
- Sertoğlu, M. (1957). Türk Sanat Tarihinde Kâğıt ve Mürekkep,

Yeni Tarih Dergisi, 6, 181–183.

- Somer, Ş. N., Ovalıoğlu, İ., Yüzbaşıoğlu, N., Küçük, M., Kanyılmaz, Ş. (1997). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Belge Türleri, Padişah Yazıları ve Belge Restorasyonu*. İstanbul: Seçil Ofset.
- Sutermeister, E. (1954). *The Story of Papermaking* [Kâğıtçılığın Tarihçesi]. Boston: S.D. Warren Company.
- Tanındı, Z. (1993). Türk Cilt Sanatı (Kitap Kapları). *Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı* içinde (s. 422–430). Ankara.
- Tekin, Ş. (1993). *Eski Türklere Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*. R. Tûba Çavdar (Yay. Haz.). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Ünver, A. S. (1962). XV inci Yüzyılda Türkiye'de Kullanılan Kâğıtlar ve Su Damgaları, *Belleten*, 104, 739–762.
- Yazır, M. B. (1981). *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli*. Uğur Derman (Yay. Haz.). 2. bs. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

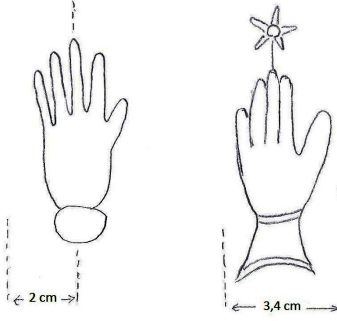
Ek 1

MAD. 231 numaralı defterdeki filigran
H.837-859 (1433-1455)

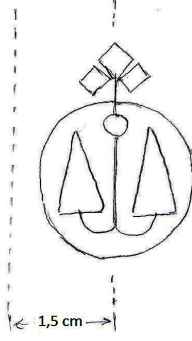
Ek 2

KK. 697 numaralı defterdeki iki filigran
H. 904 (1499)

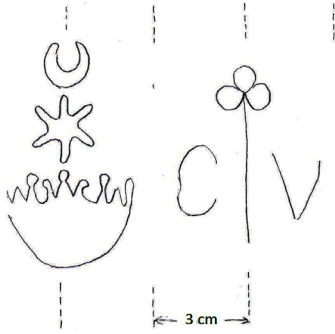
Ek 3

KK. 341 numaralı defterdeki filigran
H. 999 (1590)

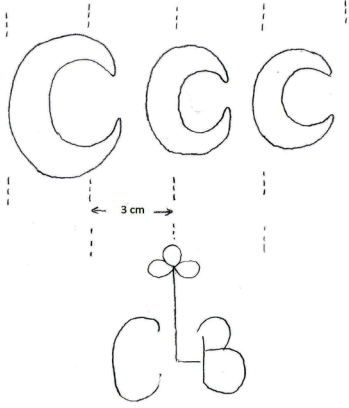
Ek 4

KK. 7276 numaralı defterdeki filigran
H.1075 (1664)

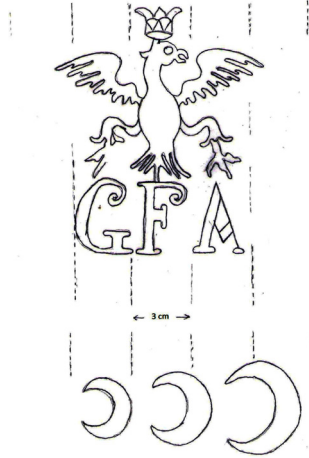
Ek 5

KK. 2300 numaralı defterdeki filigran
H.1077 (1666)

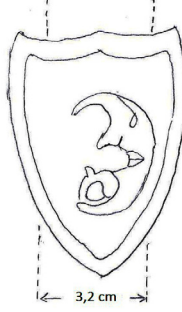
Ek 6

D.BŞM. 18003 numaralı defterdeki filigran
H.1209-1212 (1794-1797)

Ek 7

KK. 2400 numaralı defterdeki filigran
H.1242 (1826)

Ek 8

192 (001: 3/1) numaralı haritadaki ticari marka
19 Ağustos 1879

J & J H
KENT

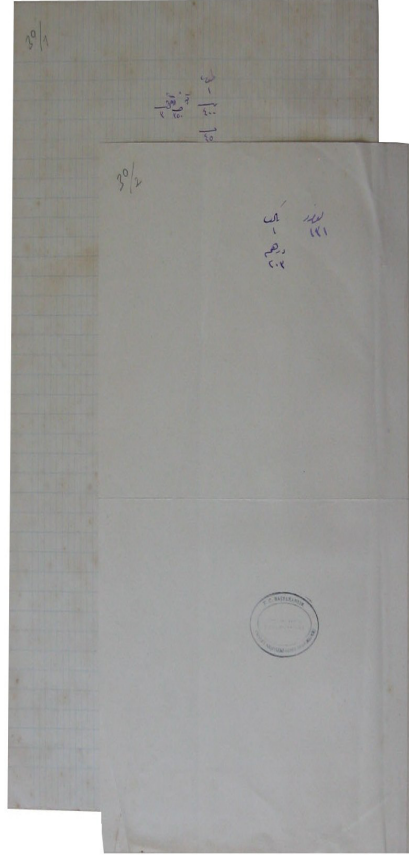
Ek 9

HH. 25364 numaralı H. 1304 (1886) tarihli defterdeki kağıt örnekleri

19 numaralı örnekler

30 numaralı örnekler

Ek 10

Mühre örnekleri (Derman, 1963a, p. 343; Yazır, 1981, p. 169)

Çakmaktaşı mühre

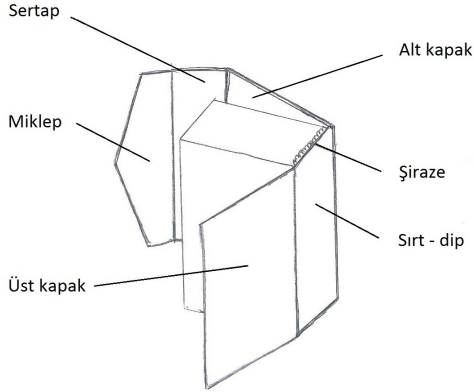
Deniz kulağı mühre

Cam mühre

Ek 11

Klasik cildi oluşturan bölümler

Ek 12

İç ve dış kapakları ebru kaplı bir cilt örneği

